

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЯРОСЛАВА МУДРОГО**

МАНДРІКОВА КАТЕРИНА ОЛЕКСАНДРІВНА

УДК 340.114

**РОЗУМНІСТЬ У ПРАВОВОМУ РЕГУЛЮВАННІ:
ВИМОГИ ДО НОРМОТВОРЧОСТІ ТА ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ**

12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Харків – 2015

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі теорії держави і права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник – доктор юридичних наук, професор **Погребняк Станіслав Петрович**, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, професор кафедри теорії держави і права.

Офіційні опоненти: доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України

Шевчук Станіслав Володимирович, Конституційний Суд України, суддя; доктор юридичних наук, професор

Рабінович Сергій Петрович, Львівський національний університет імені Івана Франка, професор кафедри конституційного права.

Захист відбудеться «10» квітня 2015 р. о 10-00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д.64.086.02 у Національному юридичному університеті імені Ярослава Мудрого за адресою: 61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 77

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого за адресою: 61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 70.

Автореферат розіслано «05» березня 2015 р.

Учений секретар

спеціалізованої вченої ради

Ю. Є. Атаманова

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Проголошення Конституцією України 1996 року принципу верховенства права дало відчутний поштовх до «інкрустації» значної кількості філософських, «морально-місних» категорій до вітчизняного правопорядку. Це поставило перед юридичною наукою важливі завдання з ретельного вивчення цих категорій, з'ясування їх природи і значення для правового регулювання. Справедливість, добросовісність, рівність, пропорційність, автономія, субсидіарність, заборона свавілля, гідність – категорії, які не просто виступають вимогами при юридичній регламентації суспільних відносин; вони характеризують право як таке, визначають його природу.

Важливу роль в цьому категоріальному ряді відіграє й розумність. Значення розуму для соціуму досить часто характеризують, наводячи слова Папи Римського Бенедикта XVI: «Піднявшись на престол і прийнявши на себе високу відповідальність, молодий цар Соломон отримав право попросити все, що забажає. Що ж попросить молодий правитель у цей важливий момент? Успіху, багатства, довголіття, перемоги над ворогами? Цар не вибрав жоден з цих варіантів. Замість цього він попросив собі серце розумне, щоб судити народ Божий і розрізняти, що є добро, і що зло»¹. Цим наголошується на визначальній ролі розумності в організації суспільного життя, зокрема, у створенні права, його реалізації та застосуванні, забезпеченні ефективного і справедливого правопорядку. Головна цінність розумності полягає у тому, що вона виступає обмеженням для проявів свавілля (у публічно-правовій сфері) і відступів від права (у приватноправовій сфері).

У сучасній вітчизняній юридичній науці дослідження принципу розумності здійснювалося Н. В. Глинською, С. І. Максимовим, С. П. Погребняком, Т. Т. Полянським, С. В. Приймою, С. П. Рабіновичем, Н. І. Сатохіною, В. Д. Титовим, Ю. А. Тоботою, В. А. Трофименком, С. В. Шевчуком та ін. Значний внесок в осмислення феномену розумності у праві здійснено такими сучасними зарубіжними ученими: Р. Алексі, А. Барак, Ю. В. Винниченко, О. В. Волков, Л. В. Волосатова, К. В. Волинець, Г. Гелнер, О. Гьоффе, Р. Дворкін, В. І. Ємельянов, Є. О. Куликов, О. В. Мазур, М. А. Мілкін-Скопєць, Дж. Сарторі, Д. М. Рогачов, В. Садурський, Дж. Фінніс, Р. Циппеліус та ін.

Водночас слід констатувати відсутність загальнотеоретичного дослідження розумності у правовому регулюванні. Цій проблематиці присвячено лише кілька наукових праць, які аналізують окремі аспекти розумності або з'ясовують галузеву специфіку реалізації її вимог. Усе це в цілому зумовлює актуальність цієї дисертаційної роботи.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана відповідно до плану науково-дослідних робіт кафедри теорії держави і права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого у межах державної комплексної цільової програми «Теоретичні проблеми розвитку державотворчих процесів та правової системи України» 2011-2015 рр. (державна реєстрація – № 0111U000969).

Мета й задачі дослідження. Метою дисертаційного дослідження є визначення природи та змісту розумності як правового феномену, з'ясування його значення для правового регулювання.

Для досягнення мети дослідження були поставлені такі задачі:

- визначити основні етапи розвитку ідеї розумності в історії філософської думки;
- з'ясувати філософсько-правові аспекти розумності, розглянути особливості її сприйняття з точки зору традиційних підходів до праворозуміння;
- обґрунтувати належність розумності до загальних принципів права;
- виокремити основні вимоги, що випливають з принципу розумності і мають бути втілені в правових інститутах;
- визначити основні стандарти, що ґрунтуються на принципі розумності;

¹ Бенедикт XVI. Сердце разумное: размышления об основаниях права (критика политического разума) [Электронный ресурс] / перев. Ю. Султановой ; под ред. Д. Узланера // Русский журнал. – Режим доступа: <http://www.russ.ru/Mirovaya-povestka/Serdce-razumnoe-razmyshleniya-ob-osnovaniyah-prava>.

- уточнити співвідношення принципів розумності, добросовісності і пропорційності;
- узагальнити досвід використання категорії розумності у практиці Європейського суду з прав людини;

- визначити особливості відбиття розумності у засадах романо-германської правової сім'ї, англо-американської правової сім'ї, у релігійному праві.

Об'єктом дослідження виступає розумність як загальна юридична категорія.

Предметом дослідження виступають основні вимоги, що мають бути втілені в сфері нормотворчості і правозастосування, виходячи із принципу розумності.

Методи дослідження. В основу методології покладено комплексний підхід до аналізу категорії «розумність», який передбачав використання широкого кола філософських, загальнонаукових та спеціально наукових методів. Так, за допомогою діалектичного методу проаналізована послідовна зміна філософських ідей та уявлень, що лежать в основі принципу розумності. Історико-правовий метод використовувався насамперед для демонстрації філософсько-правових витоків принципу розумності, а також історичного зв'язку його ідей з основними правовими системами. Методом порівняльно-правового аналізу встановлювалось спільне та особливе в змісті вимог, що зумовлені принципом розумності і знайшли свій вияв у різних правових системах сучасності. Системний підхід, зокрема, полягав у залученні категоріального апарату теорії систем при аналізі понять, дозволив дослідити зв'язок між розумністю та іншими принципами права. Він також сприяв з'ясуванню та послідовному неконфліктному викладенню тих вимог, що утворюють зміст принципу розумності. У роботі знайшли своє використання категорії та засоби формальної логіки: поняття, визначення, доказ і спростування, аналіз, синтез, судження, аналогія, узагальнення тощо. Для одержання достовірних висновків використовувались каузальні, телеологічні й функціональні роз'яснення фактів і подій, пов'язаних з утіленням у праві ідеї розумності. Для дослідження використовувалися й інші традиційні для правознавства методи.

Робота базується на працях українських і зарубіжних учених у сфері філософії, теорії та історії держави і права, історії політичних і правових учень, галузевих юридичних наук. Емпіричну базу дослідження становить національне і зарубіжне законодавство, судова практика (практика Європейського суду з прав людини, Конституційного Суду України та ін.), довідкова література тощо.

Наукова новизна дисертації визначається тим, що вона є однією із перших у вітчизняній юридичній науці науково-дослідних праць, яку присвячено визначенню природи та змісту розумності як правового феномену, з'ясуванню його значення для правового регулювання.

Наукова новизна одержаних результатів конкретизується у таких теоретичних положеннях і висновках, найважливішими з яких є такі:

уперше:

- доведено, що розумність є однією з універсальних вимог, що визначають характер права в цілому і напрями його подальшого розвитку, діють у всіх галузях та інститутах права, що дозволяє визначити її як загальний принцип права;

- визначені основні вимоги, що впливають з принципу розумності і мають бути втілені в правових інститутах: обґрунтованість, послідовність, розсудливість, відповідність здоровому глузду, обачність, доцільність й ефективність;

- визначені і піддані змістовному аналізу юридичні стандарти, що ґрунтуються на принципі розумності: розумна людина, розумні строки, розумні сумніви, розумна підстава, розумні очікування, явна необґрунтованість та ін.;

- наголошено на тому, що принцип розумності, окреслюючи в певній ситуації лише коридор можливостей, прямо не визначаючи конкретний варіант поведінки, має на меті захист правової системи від явно нерозумних моделей поведінки і визнає всі інші такими, що йому не суперечать;

удосконалено:

– положення щодо співвідношення між принципом розумності і добросовісності. Продемонстровано, що спільне призначення цих принципів полягає в оцінці юридичної правильності дій і рішень суб'єктів права. Відмінність між ними зумовлюється, зокрема, тим, що розумність являє собою переважно інтелектуальний (раціональний) аспект такої оцінки, у той час як добросовісність – її моральний аспект;

– положення про взаємодію принципів розумності і пропорційності. Наголошено на тому, що стандарти розумності використовуються при застосуванні всіх критеріїв трьохелементного тесту пропорційності: при оцінці доречності, необхідності і балансування (пропорційності у вузькому розумінні);

набули подальшого розвитку:

– ідеї щодо давнього історичного зв'язку між природним правом і розумністю, верховенством права і розумністю, правом і практичним розумом;

– уявлення про юридичну природу загальних принципів права, особливості їх застосування в режимі опосередкованої реалізації (необхідності створення судами правил, що конкретизують принципи права);

– положення щодо важливості застосування стандарту розумності в практиці Європейського суду з прав людини і використання цього досвіду у вітчизняній юридичній практиці;

– визначення особливостей втілення ідей розумності в межах англо-американської правової сім'ї, романо-германської правової сім'ї, релігійного права.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає у можливості використання його положень, висновків, запропонованих рекомендацій:

– у науково-дослідницькій сфері – для подальших наукових розробок принципів права;

– у нормотворчій сфері – як теоретичне підґрунтя при створенні і зміні поточного законодавства, розробці концепції реформ;

– у сфері правозастосування – при прийнятті індивідуально-правових рішень, з'ясуванні змісту правових актів під час реалізації права;

– у навчальному процесі – при підготовці підручників, навчальних посібників з курсів «Теорія держави і права», «Порівняльне правознавство», навчальних посібників з права Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод;

– у правовиховній роботі – для підвищення правової й політичної культури населення, державних службовців, формування сучасного правового світогляду.

Апробація результатів дисертації. Теоретичні висновки і положення розглядалися та обговорювалися на засіданнях кафедри теорії держави і права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Основні положення були предметом обговорення на всеукраїнських, міжнародних, регіональних наукових і науково-практичних конференціях та читаннях: «Особистість. Суспільство. Право» (Полтава, ПЮІ НЮУ імені Ярослава Мудрого, 2012 р.), «Цінності сучасного конституціоналізму. V Тодиківські читання» (Харків, НЮУ імені Ярослава Мудрого, 2012 р.), «Юридична осінь» (Харків, НЮУ імені Ярослава Мудрого, 2012-2013 рр.), «Правові засади гарантування та захисту прав і свобод людини і громадянина» (Полтава, ПЮІ НЮУ імені Ярослава Мудрого, 2012 р.), «Традиции и новации в системе современного российского права» (Москва, МГЮА, 2012), «Ломоносов-2013» (Москва, МГУ, 2013 р.); міжкафедральний круглий «Верховенство права: міждисциплінарний підхід (кафедра теорії держави і права спільно з кафедрою конституційного права і кафедрою філософії, Харків, НЮУ імені Ярослава Мудрого, 15 травня 2013 р.), «Верховенство права як основа сучасного конституціоналізму: VI Тодиківські читання» (Харків, НЮУ імені Ярослава Мудрого, 2013 р.), «Правова доктрина – основа формування правової системи держави» (Харків, НАПрН України, 2013 р.), «Гуманитарные науки и модернизация правовой системы государства: российский и зарубежный опыт» (Новосибирск, 2013). Результати дослідження використовувалися під час проведення семінарських занять, засідань наукового гуртка з теорії держави і права в Національному юридичному університеті імені Ярослава Мудрого.

Публікації. Основні результати дисертації, висновки та пропозиції знайшли відбиття у 14 наукових публікаціях, зокрема, у 4-х статтях, опублікованих у наукових фахових виданнях

України та в одній статті у виданні іноземної держави, а також у тезах 9-и доповідей на наукових і науково-практичних конференціях.

Структура дисертаційної роботи зумовлена метою і предметом дослідження. Робота складається зі вступу, 3-х розділів, що містять 8 підрозділів, висновків і списку використаних джерел (198 найменувань). Загальний обсяг дисертації – 196 сторінок, з яких основного тексту 176 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У Вступі обґрунтовується актуальність теми дисертації, визначаються її зв'язок з науковими планами та програмами, мета й завдання, об'єкт і предмет, методологія дослідження, новизна та практичне значення одержаних результатів, апробація результатів роботи, наводяться відомості про публікації, структуру й обсяг дисертації.

Розділ 1 «Розумність як наукова категорія» складається із 2 підрозділів, які демонструють послідовну зміну підходів до категорії «розумність» в історії філософії в цілому та в філософії права зокрема.

У підрозділі 1.1 «Розвиток уявлень про розумність в історії філософської думки» здійснено аналіз розвитку філософської думки стосовно ролі розуму у житті людини. Встановлено, що у межах античної філософії розум виступав засобом для досягнення задоволення, гармонії, спокою духу. В цей період також простежується зв'язок розуму із божественним знанням, із безсмертною душею людини та чеснотами – розум є божественною турботою про людей; тільки розум здатний відрізнити добро від зла, корисне від шкідливого. Викладені основні тези етичного вчення Арістотеля, зокрема, щодо поділу людської душі на розумну та нерозумну частини; наголошено на важливому значенні для сучасних загальнотеоретичних досліджень розсудливості (фронезісу) як складової розумної частини душі.

З'ясовано, що в Середні віки значний внесок у формування уявлень про людський розум зроблений Томою Аквінським завдяки вченню про раціональну природу людини, яка є причиною людської свободи.

Проаналізовано основні тези раціоналізму Р. Декарта та його уявлення про індивідуалістичний розум; досліджені особливості підходів Дж. Локка, Ш.-Л. Монтеск'є та інших філософів Нового часу. Підкреслений вагомий внесок шотландських просвітників у розвиток філософської думки про розум: їхні уявлення про здоровий глузд – «суспільне чуття», яке має «когнітивний статус» (Е. Шефтсбері); проявами розуму є самообмеження, приборкання егоїстичних намірів, обачливість, які роблять можливим людське існування (А. Сміт, Т. Рід).

Крім того, наводиться стислий огляд вчення І. Канта (у межах якого розум є основою морального зобов'язання, морального закону), а також Г. Гегеля (він розглядає здоровий глузд як моральну основу державного ладу). Підрозділ завершується аналізом антиутопічних теорій ХХ ст., які пропонують неklasичний погляд на проблему розумності.

У підрозділі 1.2 «Розумність як філософсько-правова категорія» розумність аналізується у філософсько-правовому розрізі, зокрема, з точки зору її цінності для права. З'ясовано, що розумність може служити онтологічним початком права, основою його буття, що визначає сутність права як засобу регулювання. Крім того, є можливим визначення розуму як антропологічної характеристики права, який дозволяє людині реалізувати ідеальне у практичне.

Встановлено особливості ставлення до розумності різних підходів до праворозуміння. Так, з точки зору юснатуралізму, право традиційно розглядають як продукт розуму людини, тому розумність виступає стандартом, що дає підстави скасовувати певні правові акти. Основу уявлень про розумність права з позиції природного права становлять вчення Цицерона, Томи Аквінського, М. Лютера, Г. Гроція, Т. Гоббса, С. Пуффендорфа, Дж. Локка, Дж. Фінніса та ін. У трактуванні сучасного природного права розум є «кроком від неправда до права».

З точки зору позитивістів, розумність є сукупністю вимог, що висувуються до правового регулювання і зумовлені необхідністю забезпечення його адекватності й ефективності; вони спрямовані на захист здорового глузду, у тому числі під час інтерпретації та застосування права. У такому випадку розумність є ланцюгом, що поєднує позитивне право із природним.

З'ясована також особливість лібертарно-юридичного підходу, що пов'язує розумність із проблемою вибору (вибір законодавцем оптимального варіанту регулювання; вибір особою варіанту реалізації своїх прав та обов'язків); у свою чергу правовий закон має задовольняти вимоги рівності, що забезпечить розумність вибору.

Крім того, у підрозділі розумність проаналізована з точки зору комунікативної теорії права, яка вважає право раціональним способом упорядкування та контролю за людськими відносинами; розумність виробляється через комунікацію, що є власне «комунікативним розумом». На думку представників цієї теорії, розум вимагає права, щоб бути реальним, а право вимагає розуму задля легітимності. Зв'язок розуму і права відбувається у сутнісному (право є розумним при визнанні пріоритету прав людини) та процедурному (дискурс щодо права має відбуватися із використанням принципу балансування) вимірах (Р. Алексі).

Розділ 2 «Забезпечення розумності у правовому регулюванні» складається із 3 підрозділів, які присвячені викладенню основних вимог, що впливають з принципу розумності, аналізу стандартів, що ґрунтуються на цьому принципі, а також співвідношенню принципу розумності з іншими принципами права.

У підрозділі 2.1 «Основні вимоги до правового регулювання, що впливають із принципу розумності» розумність розглядається як принцип: про це, зокрема, свідчить той факт, що вона спрямована на утвердження, забезпечення і захист суспільних цінностей (передбачуваності, людської гідності та ін.); розумність визначає напрями розвитку правової системи; розумність як принцип має пріоритет над нормами права, а вимоги, що містяться у законодавстві, є виявами дії цього принципу; розумність як вимога має найбільш абстрактний характер. З'ясовано, що принцип розумності є складовою принципу верховенства права, тісно пов'язаного як з формальним, так і з матеріальним аспектами останнього.

Обґрунтовується належність розумності до загальних принципів права, що пов'язано із тим, що принцип розумності визначає розвиток права в цілому, поширюється на галузі та інститути матеріального і процесуального права, публічного і приватного права, знаходить своє втілення в засадах нормотворчості, правозастосування, тлумачення права, виступає принципом юридичної відповідальності.

Встановлено, що вимогами, що впливають із принципу розумності, є: обґрунтованість, послідовність, розсудливість, обачність (відповідність розумним очікуванням), ефективність, доцільність. Так, обґрунтованість означає достатність підстави прийнятих рішень у процесі застосування та реалізації права. Послідовність ґрунтується на ідеї розумної стабільності системи правового регулювання, пошуку балансу між послідовністю правового регулювання та реагуванні на зміну обставин. У свою чергу розсудливість пов'язується з відповідністю поведінки здоровому глузду, а обачність – з необхідністю співвідносити дії суб'єкта із правомірними очікуваннями інших. Крім того, розкривається зв'язок розумності з вимогою ефективності та доцільності (оптимальності). Доводиться, що всі ці вимоги висуваються як до нормотворчості, так і до правозастосування. Розуміння цих вимог в аспекті вітчизняного законодавства та практики правозастосування поглиблюється стандартами Європейського суду з прав людини, виробленими у результаті тлумачення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

У підрозділі 2.2 «Стандарти, що ґрунтуються на принципі розумності» з'ясовано, що розумність проявляється в оцінних поняттях, які стають основою для формування стандартів, що ґрунтуються на принципі розумності: «розумна людина», «розумні строки», «поза розумним сумнівом» та «достатня підстава», «розумні очікування», «явна необґрунтованість».

Установлено, що поведінковий стандарт «розумна (середня) людина» є сукупністю властивостей, які притаманні людині із середнім і вище рівнем інтелекту, середній пересічній людині, яка здатна правильно (розсудливо) сприймати свої права та обов'язки, реалізовувати та виконувати, а також розуміти права та обов'язки інших. Цей стандарт має прояви у різних правових сім'ях: у англосаксонському праві – «розумний свідок», «розумна третя особа», «розумний експерт», «розумний присяжний»; у романо-германському праві – «розумний господар», «розумний батько» тощо.

Стандарт «розумні строки» спрямований на забезпечення ефективної реалізації захисту прав особи, містить сукупність ознак, які в основному притаманні строку провадження того чи іншого виду правозастосовної діяльності чи процесу реалізації права; строк є розумним, якщо його тривалість дає можливість здійснення ефективної діяльності (досудового або судового провадження, виконання умов договору).

Доказовий стандарт «поза розумним сумнівом» є критерієм оцінки висновків, на якому ґрунтується судове рішення. Зроблені остаточні висновки не повинні викликати розумних сумнівів їх доведеності; розумність сумніву виключає припущення, здогадки, емоції, вимагаючи наявності обґрунтованих та сильних аргументів проти зроблених висновків. У системі загального права досягнення відповідності висновків досягається за допомогою стандарту «розумних присяжних», які задоволені наведеними фактами.

У свою чергу стандарт «розумна підстава» застосовується при оцінці наявності достатньої підстави для здійснення дій, які можуть утискати права особи (наприклад, негайний обшук працівником правоохоронних органів). Розумність підстави означає обґрунтованість (розумність) підозри, тобто її чітке формулювання, розмірність ситуації та дотримання меж необхідності. Стандарт «явна необґрунтованість» виступає критерієм оцінки дій та рішень суб'єктів, захищаючи суспільні відносини від явно абсурдних та явно нерозсудливих варіантів поведінки.

Стандарт «розумні очікування» здебільшого поширений у приватноправовій сфері і спрямований на захист прав та свобод особи від їх порушення чи посягання на них унаслідок непослідовності дій інших осіб або держави (наприклад, розумні очікування щодо невторчання у приватне життя).

У підрозділі проаналізована відповідна практика Європейського суду з прав людини, що доводить ефективність використання цих стандартів при оцінюванні поведінки в межах публічного та приватного права.

У підрозділі 2.3 «Співвідношення принципу розумності із принципом добросовісності і принципом пропорційності» встановлено, що розумінню розумності сприяє відмежування цього принципу від принципів добросовісності та пропорційності. З'ясовано, що принцип розумності та принцип добросовісності виступають критеріями для оцінки наявності чи відсутності зловживання суб'єктивними правами, а також належного виконання юридичних обов'язків. Якщо розумність являє собою переважно інтелектуальний (раціональний) аспект такої оцінки, то добросовісність – її моральний аспект. Встановлено, що стандарти розумності використовуються при застосуванні трьохелементного тесту пропорційності: при оцінці доречності, необхідності і балансування (пропорційності у вузькому розумінні). У межах цього співвідношення з'ясовано, що розумність тісно пов'язана із категорією міри у правовому регулюванні.

Розділ 3 «Особливості втілення вимог розумності у правових сім'ях сучасності» складається з 3 підрозділів, в яких досліджується специфіка реалізації розумності відповідно в романо-германській, англо-американській правовій сім'ї та в релігійному праві.

У підрозділі 3.1 «Відбиття розумності в засадах романо-германської правової сім'ї» проаналізовано римське право як історична модель приватного права для романо-германської правової сім'ї. У римському праві, яке нерідко називають «писаним розумом», містяться, зокрема, основи використання прав із дотриманням розумного інтересу, основи відшкодування збитків.

Підкреслюється, що розумність проявляється у численних галузевих інститутах романо-германської сім'ї. Так, розумність виступає однією із засад цивільного права, яка визначає порядок відшкодування збитків, ведення справ у товаристві, встановлення ціни, виконання зобов'язань тощо. Розумність відбивається у стандартах «розумного господаря», «розумного працівника», «розумної та інформованої особи» (Франція, Німеччина), «розумного директора», «розумного акціонера», «розумного господаря», «розумної ціни», «розумних строків» виконання договірних зобов'язань (Російська Федерація).

Встановлено, що в межах кримінального процесу значна увага приділяється розсуду при оцінці доказів та досягненні істини у справі, що зумовлює використання концепції «розумних сумнівів». Для романо-германської правової сім'ї також характерним є принцип розумних строків кримінального провадження.

Наприкінці підрозділу сформульовані пропозиції, спрямовані на підвищення ефективності реалізації принципу розумності у правовому регулюванні України.

У підрозділі 3.2 «Відбиття розумності в засадах англо-американської правової сім'ї» з'ясовані стандарти, які ґрунтуються на принципі розумності – «розумне відшкодування збитків», «розумні потреби», доведеність «поза розумним сумнівом», «достатня підстава» (США). Підкреслюється, що у правовій системі Англії розум визнається допоміжним джерелом права, який допомагає заповнювати прогалини. Розумність також виступає умовою чинності звичаїв, а відтак і підставою для їх скасування у разі невідповідності принципу розумності; нерозумність прецеденту є підставою для його ігнорування суддею. Розумність використовується також англійським цивільним правом; вона лежить в основі низки доказових стандартів – «розумна людина», «розумний присяжний» та ін. Крім того, важливе значення принцип розумності має для оцінки дій адміністративних органів (тест Венсбері).

У підрозділі 3.3 «Відбиття розумності в засадах релігійного права» досліджується роль розуму в межах основних релігійних правових традицій.

Так, згідно із Декретом Граціана природне право знаходиться як в божественному одкровенні, так і у людському розумі та совісті; розумність є вимогою, що висувається до договірних відносин, до процесу дослідження фактів в процесі правосуддя. Крім того, проаналізовано соціальну доктрину католицизму, в якій значна увага приділяється відповідності законів, міжнародних відносин та людських взаємин розуму.

У підрозділі також наголошується на достатньо суттєвій ролі розумності у мусульманському праві. Зазначається, що вчення про активний розум було розроблене у арабо-ісламських та суфійських мислителів. Коран і Сунна надають неабиякого значення розсудливості і розважливості мусульманина, вимагаючи від нього ясності розуму, поміркованості витрат, розумного виховання, розумного почуття гумору та ін.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення й вирішення наукового завдання, яке полягає у визначенні природи та змісту розумності як правового феномену та з'ясуванні його значення для правового регулювання.

Основні наукові й практичні результати дослідження, які сприяли розв'язанню наукового завдання, є такі:

1. Розум, розумність, розсудливість привертають увагу мислителів протягом усього людського існування. Осмислення цих категорій лежить в основі низки учень кожного періоду в історії філософської думки, які й дотепер зберігають своє значення. Йдеться, зокрема, про Арістотелевську ідею розсудливості (фронезісу) як складової розумної частини душі, вчення Томи Аквінського про раціональну природу людини, яка є причиною людської свободи, уявлення Р. Декарта про індивідуалістичний розум, ідеї здорового глузду шотландських просвітників, вчення І. Канта про розум як основу морального зобов'язання, морального закону.

2. Важливе значення розумності для правового регулювання визнається всіма класичними підходами до праворозуміння. Так, з точки зору природного праворозуміння, право традиційно розглядають як продукт розуму людини; розумність виступає стандартом, що дає підстави перевірити право на його відповідність моралі, скасовувати певні правові акти. З точки зору юридичного позитивізму, розумність як вимога до правового регулювання зумовлена необхідністю забезпечення його адекватності й ефективності; розумність спрямована на захист здорового глузду, у тому числі під час інтерпретації та застосування права. Таким чином, в різних концепціях праворозуміння розумність виступає ланцюгом, який поєднує позитивне і природне право.

3. Ураховуючи можливість існування розумних розбіжностей в умовах суспільного життя, слід визнати перспективність комунікативної теорії права, що виходить з необхідності діалектичної взаємодії розуму і права. Відповідно до її позиції розум вимагає права, щоб бути реальним, у той час як право вимагає розуму задля легітимності. Подібний зв'язок відбувається у сутнісному (право є розумним, визнаючи пріоритет прав людини) та процедурному вимірах

(дискурс щодо права має відбуватися за розумними правилами – з використанням процедури балансування).

4. Аналіз категорії «розумність» в контексті правового регулювання дозволяє дійти висновку про доцільність визначення її як принципу права. Це підтверджується тим, що розумність спрямована на утвердження, забезпечення і захист суспільних цінностей, є однією з найбільш абстрактних вимог у праві, має пріоритет над нормами права, а також визначає напрями розвитку правової системи.

5. Ураховуючи, що принцип розумності визначає розвиток права в цілому, поширюється на галузі та інститути матеріального і процесуального права, публічного і приватного права, знаходить своє втілення в засадах нормотворчості, правозастосування, тлумачення права, виступає принципом юридичної відповідальності, він може бути визначений як загальний принцип права.

6. Як загальний принцип права розумність, окреслюючи в певній ситуації лише коридор можливостей, прямо не визначаючи конкретний варіант поведінки, має на меті захист правової системи від явно нерозумних моделей поведінки і визнає всі інші такими, що йому не суперечать.

7. Встановлено, що вимогами, що випливають із принципу розумності і знаходять своє втілення на стадіях нормотворчості і правозастосування, є: обґрунтованість, послідовність, розсудливість, обачність (відповідність розумним очікуванням), ефективність, доцільність.

8. Розумність нерідко розглядають як складову принципу верховенства права. Так, вона тісно пов'язана з формальним аспектом верховенства права, що зумовлює такі вимоги до правової системи, як розумна стабільність, послідовність нормотворчості, існування усталеної практики реалізації права. У свою чергу матеріальний аспект верховенства права, який передбачає відповідність права принципам природного права, демонструє зв'язок з розумністю завдяки інституту прав людини.

9. Принцип розумності в процесі правового регулювання активно взаємодіє з принципами добросовісності і пропорційності. Так, усі ці принципи використовуються для оцінки юридичної правильності дій і рішень суб'єктів права. Відмінність між розумністю та добросовісністю зумовлюється, зокрема, тим, що розумність являє собою переважно інтелектуальний (раціональний) аспект такої оцінки, у той час як добросовісність – її моральний аспект. У свою чергу стандарти розумності використовуються при застосуванні всіх критеріїв трьохелементного тесту пропорційності: при оцінці доречності, необхідності і балансування (пропорційності у вузькому розумінні).

10. Втілення принципу розумності до нормотворчої та правозастосовної практики здійснюється, зокрема, через закріплення в оцінних поняттях, які стають основою для утворення юридичних стандартів оцінки: «розумні строки», «розумна людина», «поза розумним сумнівом», «обґрунтована підстава», «розумні очікування», «явна необґрунтованість».

11. Специфіка реалізації вимог розумності залежить від особливостей конкретної правової системи. У межах романо-германського права значення розумності насамперед зумовлене суттєвим впливом римського права на процес формування правової системи, зростанням ролі принципів права, особливостями розвитку окремих галузей.

12. У межах англо-американської правової сім'ї роль розумності обумовлена важливою роллю суду у створенні права, який звертається до розуму як до засобу заповнення прогалін, а також використовує його при оцінці прецедентів і правових звичаїв. Судова практика цих країн виробила різноманітні стандарти, які ґрунтуються на принципі розумності і застосовуються у сфері судочинства.

13. Відбиття розумності в межах релігійно-правової сім'ї зумовлене статусом розуму й розумності у відповідних релігійних системах. Так, християнська правова традиція тісно пов'язана із концепцією розумного природного права; мусульманська – надає важливого значення розуму людини, який сприяє її розважливому життю; іудейське право оперує розумністю як процедурною вимогою у здійсненні правосуддя.

14. Ураховуючи практику Європейського суду з прав людини та зарубіжний досвід застосування принципу розумності, для більш послідовної реалізації цього принципу в

національному правопорядку доцільно впровадити стандарти: «розумного повідомлення» («розумного сповіщення») – у сфері договірних відносин; «розумних очікувань захисту права на недоторканність приватного і сімейного життя» – у сфері прайвеси; «належної обачності» – в податковому праві; «явно необґрунтованої заяви» – в цивільному судочинстві; «розумних сумнівів», «розумної підозри» – в кримінальному судочинстві. Крім того, слід докласти зусиль для конкретизації вимог, що утворюють зміст розсудливості (КАС України), розумних строків (КПК України, КАС України), розумності (ЦК України), розумної економічної причини (мети) (ПК України).

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

1. Мандрікова К. О. Розумність у філософсько-правовій думці у період античності, середньовіччя та доби відродження / К. О. Мандрікова // Юрист України : наук.-практ. журн. – 2012. – № 1-2. – С. 13-18.
2. Мандрікова К. О. Розумність у філософсько-правовій думці нового та новітнього часу / К. О. Мандрікова // Юрист України : наук.-практ. журн. – 2012. – № 3. – С. 30-36.
3. Мандрікова К. О. Розумність у системі принципів застосування права [Електронний ресурс] / К. О. Мандрікова // Електронне наукове видання Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Теорія і практика правознавства. – 2013. – Вип. 2. – Режим доступу: http://nauka.jur-academy.kharkov.ua/download/el_zbirnik/2.2013/6.pdf
4. Мандрікова К. О. Принципи розумності, добросовісності, пропорційності: питання співвідношення / К. О. Мандрікова // Юрист України: наук.-практ. журн – 2014. – № 1. – С. 5-11.
5. Мандрикова Е. Использование категории «разумность» в российской правовой системе (отдельные аспекты) / Е. Мандрикова // Закон и жизнь. – 2014. – № 4/3. – С. 40-44.
6. Мандрікова К. О. Розумність в історії філософської думки / К. О. Мандрікова // Особистість. Суспільство. Право. Збірник наукових статей і тез наукових повідомлень за матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 10-річчю Полтавського юридичного інституту. – Полтава, 15 березня 2012 року. – С. 140-142.
7. Мандрікова К. О. Тлумачення категорії «розумність» Конституційним Судом України / К. О. Мандрікова // Цінності сучасного конституціоналізму. V Тодиківські читання : зб. тез наук. доп. і повідомл. Міжнар. наук. конф. молодих учених, асп. і студ. (28–29 верес. 2012 р.) / [Нац.ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого» ; редкол.: А. П. Гетьман (голова) та ін.]. – Х. : Права людини, 2012. – С. 178-179.
8. Мандрікова К. О. Розумність як засада нормотворчості / К. О. Мандрікова // Юридична осінь 2012 року : зб. тез доп. та наук. повідомл. учасн. всеукр. наук.-практ. конф. молодих учених та здобувачів (13 листоп. 2012 р.) / Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Я. Мудрого». – Х. : Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого», 2012. – С. 86-89.
9. Мандрікова К. О. Значення розумності при обмеженні прав і свобод людини / К. О. Мандрікова // Правові засади гарантування та захисту прав і свобод людини і громадянина : зб. наук. ст. та тез наук. повідомл. за мат. Міжнар. наук.-практ. конф. 23 лист. 2012 р., м. Полтава. Ч. 1 / Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Я. Мудрого», Полтавський юрид. ін-т, Нац. акад. прав. наук України, Наук.-дослід. ін-т держ. буд. та місц. самоврядування, Асоц. випускників Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Я. Мудрого» ; редкол. А. П. Гетьман [та ін.]. – Х. : Точка, 2012. – С. 101-102.
10. Мандрикова Е. А. Толкование понятия «разумность» в практике Европейского суда по правам человека / Е. А. Мандрикова // Сборник тезисов Международной научно-практической конференции молодых ученых «Традиции и новации в системе современного российского права» . – Москва, 2012. – С. 486-487.
11. Мандрикова Е. А. К вопросу о стандарте разумного лица [Электронный ресурс] // Материалы Международного молодежного научного форума «ЛОМОНОСОВ-2013» / Отв. ред. А.И. Андреев, А.В. Андриянов, Е.А. Антипов, К.К. Андреев, М.В. Чистякова. — М.: МАКС Пресс, 2013. – Режим доступа: http://lomonosov-msu.ru/archive/Lomonosov_2013/2390/27264_43e4.pdf.

12. Мандрикова Е. А. Разумность как критерий оценки правомерности действий органов государственной власти: опыт Великобритании / Е. А. Мандрикова // Гуманитарные науки и модернизация правовой системы государства: российский и зарубежный опыт : тр. II Междунар. науч.-практ. конф. ; под ред. Г. Б. Гридневой, А. Б. Дидикина. – Новосибирск, 2013. – С. 52-57.

13. Мандрикова К. О. Розумність права за Робертом Алексі / К. О. Мандрикова // Правова доктрина – основа формування правової системи держави : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 20-річчю НАПрН України та обговоренню п'ятитом. моногр. «Правова доктрина України», Харків, 20-21 листоп. 2013 р. / Національна академія правових наук України. – Х. : Право, 2013. – С. 874-876 .

14. Мандрикова К. О. Стандарт доказування «поза розумним сумнівом» у практиці Європейського Суду з прав людини / К. О. Мандрикова // Верховенство права як основа сучасного конституціоналізму : VI Тодиківські читання : зб. тез наук. доп. і повідомл. Міжнар. наук. конф. молодих учених, аспірантів і студ. (27-28 верес. 2013 р.) / Нац. ун-т Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х. : Права людини, 2013. – С. 226-228.

АНОТАЦІЯ

Мандрикова К. О. Розумність у правовому регулюванні: вимоги до нормотворчості і правозастосування. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія правових і політичних учень. – Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Міністерство освіти і науки України, Харків, 2015.

Дисертацію присвячено дослідженню розумності як правового феномену та значенню розумності як системи вимог, що висуваються до правового регулювання. У роботі демонструється послідовна зміна підходів до категорії «розумність» в історії філософії в цілому та в філософії права зокрема, розглядаються особливості її сприйняття у світлі класичних підходів до право розуміння. У роботі доводиться, що розумність є однією з універсальних вимог, що визначають характер права в цілому і напрями його подальшого розвитку та діють у всіх галузях та інститутах права, що дозволяє визначити її як загальний принцип права. Наголошується на тому, що принцип розумності, окреслюючи в певній ситуації лише коридор можливостей, прямо не визначаючи конкретний варіант поведінки, має на меті захист правової системи від явно нерозумних моделей поведінки і визнає всі інші такими, що йому не суперечать. Демонструється співвідношення розумності з принципом добросовісності та принципом пропорційності; крім того, вона розглядається як складова принципу верховенства права.

Зміст принципу розумності розкривається через сукупність вимог, які висуваються до нормотворчості і правозастосування: обґрунтованість, послідовність, розсудливість, відповідність здоровому глузду, обачність, доцільність та ефективність. Крім того, піддаються аналізу юридичні стандарти, що ґрунтуються на принципі розумності: розумна людина, розумні строки, розумні сумніви, розумна підстава, розумні очікування, явна необґрунтованість та ін.

З'ясовуються особливості втілення вимог розумності у романо-германській правовій, англо-американській правових сім'ях та у межах релігійного права (канонічне право, мусульманське право, іудейське право).

Ключові слова: розумність, загальні принципи права, правове регулювання, нормотворчість, правозастосування.

АННОТАЦИЯ

Мандрикова Е. А. Разумность в правовом регулировании: требования к нормотворчеству и правоприменению. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.01 – теория и история государства и права; история политических и правовых учений. – Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, Министерство образования и науки Украины, Харьков, 2015.

Диссертация посвящена исследованию разумности как правового феномена и значению разумности как системы требований, предъявляемых к правовому регулированию. В работе демонстрируется последовательная смена подходов к категории «разумность» в истории философии в целом и в философии права в частности, рассматриваются особенности ее восприятия в свете классических подходов к правопониманию. Анализируется историческая связь разумности с естественным правом и верховенством права. Разумность рассматривается как составляющая принципа верховенства права, на что указывает содержание его формального и материального аспектов.

В работе доказывается, что разумность является одним из универсальных требований, определяющих характер права в целом и направления его дальнейшего развития и действуют во всех отраслях и институтах права, что позволяет определить разумность как общий принцип права. Утверждается, что принцип разумности, очерчивая в определенной ситуации только коридор возможностей, прямо не определяя конкретный вариант поведения, защищает правовую систему от явно неразумных моделей поведения и признает все остальные непротиворечащими ему.

В работе проанализированы требования, вытекающие из принципа разумности, и стандарты, которые базируются на нем. Установлено, что принцип разумности порождает такие требования, как обоснованность, последовательность, рассудительность (соответствие здравому смыслу), эффективность, целесообразность, осмотрительность. К стандартам, которые базируются на принципе разумности, относятся: разумные сроки, средний разумный человек, доказательство вне разумного сомнения, разумные ожидания, достаточное основание, явная необоснованность. Содержательная характеристика принципа разумности представлена в работе с учетом практики Европейского суда по правам человека.

Кроме того, отмечается, что принцип разумности в процессе правового регулирования активно взаимодействует с принципами добросовестности и пропорциональности. Так, все эти принципы используются для оценки юридической правильности действий и решений субъектов права. Отличие между разумностью и добросовестностью обусловлено, в частности, тем, что разумность представляет собой преимущественно интеллектуальный (рациональный) аспект такой оценки, в то время как добросовестность - ее моральный аспект. В свою очередь стандарты разумности используются при применении всех критериев трехэлементного теста пропорциональности: при оценке уместности, необходимости и балансирования (пропорциональности в узком смысле).

Выявлены особенности реализации требований принципа разумности в правовых системах современности. Особенности отображения принципа разумности в романо-германской правовой семье обусловлены влиянием римского права, а в англо-американской правовой семье – ролью суда в создании права. Отражение разумности в пределах религиозно-правовой семьи обусловлено ролью разума в соответствующих религиозных системах.

Учитывая практику Европейского суда по правам человека и зарубежный опыт применения принципа разумности, для более последовательной реализации данного принципа национальном правовом порядке предложено внедрить ряд соответствующих юридических стандартов.

Ключевые слова: разумность, общие принципы права, правовое регулирование, нормотворчество, правоприменение.

SUMMARY

Mandrikova Ekaterina. The reasonableness in the legal regulation: the law-making and the application of law requirements. – Manuscript. The thesis for the scientific degree of candidate of law sciences on the specialty 12.00.01 – theory and history of state and law; political and law studies history. – Yaroslav Mudryi National Law University, The Ministry of Education and Science of Ukraine, Kharkiv, 2015.

The thesis is devoted to the legal phenomenon of the reasonableness and the reasonableness as the system of legal regulation requirements. It is demonstrated the succession of approaches to the category of «reasonableness» in the history of philosophy in general and in the philosophy of law; the features of its reflection in the light of the classic schools of jurisprudence are analyzed. It is shown that the

reasonableness is a universal requirement, that defines the nature of law in general and the directions of its further development, it operates in all the branches and institutions of law, that allows to determine the reasonableness as a general principle of law. It is stressed that the principle of reasonableness, indicating only the corridor of opportunities in certain situations without specifying directly the particular model of conduct, aims to protect the legal system from the obviously unreasonable models of behavior and recognize all the other so they don't conflict with it. The correlation of the principle of reasonableness with the principle of good faith and the principle of proportionality is demonstrated; in addition, the reasonableness is considered as the part of the rule of law.

The content of the principle of reasonableness is described as a set of requirements nominated to the processes of rule-making and application of law: the foundation, the consistency, following the common sense, the prudence, the suitability, the effectiveness and others. Moreover, the law standards, based on the principle of reasonableness, are analyzed. They are the reasonable man, the reasonable time, the reasonable doubt, the reasonable expectations, manifestly ill-founded claims and other.

In the thesis it is also given attention to the features of implementing the requirements of the reasonableness in the Romano-Germanic and the Anglo-American legal families and within the religious law (canon law, Islamic law, Jewish law).

Key words: reasonableness, general principles of law, legal regulation, rule-making, application of law.

Відповідальний за випуск:
кандидат юридичних наук, доцент Д. В. Лук'янов

Підписано до друку 11.02.2015 р. Формат 60x90 1/16

Папір офсетний. Віддруковано на ризографі.

Умовн. друк. арк. 0,7. Обл.– вид. арк. 0,9.

Тираж 100 прим. Зам. № 1112

Друкарня
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 77